

ՀԱՍԱՆ ՉԵԼԵՔԻ.

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻ ՄԻ ԿԱՅԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

*Բանալի բառեր*¹ Հայոց ցեղասպանություն, վեց վիլայեթներ, Սեբաստիա, Խարբերդ, Հասան Չելեքի, տեղահանություն, տղամարդկանց կոտորած, թալան, օտար ականատես:

Հայոց ցեղասպանության իրագործման հիմնական բաղադրիչներից մեկի՝ բռնի տեղահանությունների միջոցով հայ բնակչությունն արմատախիլ արվեց սեփական բնաշխարհից և ոչնչացվեց սիրիական անապատների ճանապարհին: Այս ճանապարհի երկայնքով *Թեշ-քիլայթը մահուտե*-ի կողմից կազմակերպվել էին հստակ և առանձին գործառույթներ իրար մեջ բաժանած անցումային կայաններ, որտեղ իրականացվում էին նախապես մշակված գործողություններ՝ թալան, տարատեսակ բռնություններ և ոչնչացում:

Հոդվածում քննարկվում են այդ կայաններից մեկում՝ Հասան Չելեքիում տեղի ունեցած գործողությունները՝ հայկական քարավանների թալանը և ոչնչացման գործընթացը՝ հիմնվելով գլխավորապես հայկական արխիվային¹, գրքային², մամուլի³, հուշերի հավաքածուների⁴, գիտական ամսագրերի⁵ ու հետազոտությունների⁶ տեղեկությունների և

1 Archives De La Bibliothèque Nubar, Fonds Aram Andonian (այսուհետև՝ BNu/Fonds A. Andonian), Matériaux pour l'histoire du genocide, Dossier 49, *Massacres et déportations à Sebaste* (14 pièces, 190 ff. rv.), AA/MHG/P.i.1/2-49; Ա. Հ., *Սեբաստիա*, Հայկանույշ Չառացյան, «Սրվազ», Վարդանուշ Գասանյան, «Պարություն Վարդանուշ Գասանյանի սիվասցի», Հեղինե Պեկեան, «Անսախալի հայ տարագրեալները», BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, fi le 6, Amasia: Սեպուհ Լուսարայյան, «Մի կյանքի պարություն», ՀՅԹԻ, Ձեռագիր հուշագրությունների բաժին, գ. 127, գ.128, գ.129; Սուրեն Սարգսյան, «Պարություն կարմիր, սև էջեր, սալանայական գործեր, եղենդ», ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ, թղթապանակ 121/2; Օհաննես Ալեքսանդրեանի հուշերը 1915 թ. եղենի մասին (ձեռագիր), Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ) ֆ. 439, ց.3, գ.115:

2 Կարապետ Գարիկեան, *Եղենուպարում. Փոքուն հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ*, (Պոպըն, «Հայրենիք», 1924); Փայլածու Գաբունյան, *Ցաւակ* (Նի Եօրք, «Արմենիա», 1922); Եղուարդ Ա. Բագուպեան, *Եղենուքաղ որաներ* (Պէրոթ, «Shirak Press», 1968); Գաբրիել Միմոնեան, *Յուշամարեան պոնտական Անսախոյ* (Վենետիկ, ա.հ, 1966); Վահան Համբարձումյան, *Գիւղաշխարհ. Պարունական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն* (Փարիզ, «Տարօն», 1927); Սարգիս Ս. Տէմիրճեան, *Չորս տարուան քառասանք, Եղոկացի (Թորքալ) օր. Թէփերիկ Չարգեանի արտոյի կեանքէն* (Նի Եօրք, «Հայկ», 1920); Լևոն Վարդան, «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս* ԺԵ (1995), 499-519:

3 Շահէն Տէրաթեան, «Արինի ճամբէ. Դէպի Գողգոթան», *Հայրենիք* 11 no. 298 (1950); 1 no. 323 (1953); Վահան Չուգարզեան, «Բզքտուած Սեբաստիան», *Երիտասարդ Հայաստան* (Շիրակ), 11 հոկտեմբեր 1919:

4 Վերծինե Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականաբեւ վերապրողների վկայություններ* (Երևան, Գիտություն, 2011); *Հուշագրական ծառանգություն*, ՀՀՈՒ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, հատոր 14, (Երևան, «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ», 2011); Լևոն Մեսրոպ, *Աղէր եւ վերածնունդ* (Փարիզ, «Արաքս», 1952):

5 Յակոբ Քոսեան, «Գանտիտա Գոյումճեան. Աքտրի ճամբան (1915)», *Հանդէս ամսօրեայ* 1 no. 12 (2015), 345-483:

6 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete history* (London, New York: I.B. TAURIS,

գիտական արդյունքների վրա, որոնց տրամադրած տվյալները համադրվել են օտար ականատեսների⁷ և օսմանյան փաստաթղթերի⁸ հաղորդած տվյալների հետ: Հողվածում ներկայացվել են Հասան Չելերի կայանում տեղի ունեցած հիմնական գործողությունների ուրվագիծը, դրանց հաջորդականությունը: Այդ գործողությունները պայմանականորեն բաժանվել են երեք համակարգված փուլերի. թալան և կանանց նկատմամբ բռնություններ, տղամարդկանց հայտնաբերում և ձերբակալում, տղամարդկանց բանտարկություն և սպանել:

***

Հասան Չելերի գյուղը և ճանապարհային կայանը տեղակայված էին Խարբերդի նահանգի Մալաթիայի գավառի Արդա սանջակում՝ Արաբկիր քաղաքից մոտ 52 կմ հարավ-արևմուտք՝ Մալաթիա-Սեբաստիա ճանապարհին⁹: Գյուղն ուներ թուրքական և քրդական 200 տուն բնակչություն¹⁰: Այն հաջորդում էր Սեբաստիա և Խարբերդ վիլայեթների սահմանագլխին տեղակայված Քոթթու խան անունը կրող կայանին՝ նախատեսված որպես թալանի և կոտորածի կայան, ոչնչացման համար թիրախավորելով գլխավորապես հասարակական դիրք զբաղեցնող տղամարդկանց: Հասան Չելերիում արդեն հիմնական թիրախ էին չափահաս տղամարդիկ՝ անկախ հասարակական դիրքից: Տարագրության այս փուլերն անցած հատուկենտ ծպտված տղամարդկանց, կանանց և երեխաների համակարգային ոչնչացման կամ ուժացման համար արդեն նախագծված էին հաջորդող՝ Հեքիմ Խան, Հասան Պատիկ, Ֆոնջլար կայանները:

Տեղահանությունների երթուղիների համատեքստում Հասան Չելերին հանգուցային կայան էր ինչպես Սեբաստիա քաղաքի 15 քարավանների և վիլայեթի այլ բնակավայրերի հայերի, այնպես էլ հարակից շրջանների տարագրյալների համար: Կայանը մի քանի հիմնական երթուղիների մաս էր կազմում: Դրանցից մեկը՝ նախատեսված Սեբաստիա քաղաքի և շրջակա բնակավայրերի համար, սկսվում էր Սեբաստիա քաղաքում և ձգվում դեպի Թեջիր խան, Մաղարա, Կանգալ, Ալաջա խան, Քոթթու խան, իսկ արդեն Խարբերդի վիլայեթում հասնում Հասան Չելերի, շարունակվում դեպի Հեքիմ խան, Հասան Պատրիկ, Ֆոնջլար և ձգվում հարավ: Սեբաստիայի վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան մասի և հարակից շրջանների համար նախատեսված մյուս երթուղին անցել է Սամսուն, Մարգվան, Ամասիա, Եվդոկիա, Շարգըշլա, Կան-

2011); Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմությունը (1914-1918)* (Կ.Պոլիս, Հայաստան գրատան հրատ., 1921):

7 Երուսաղ Քասունի, *Քննական ակնարկ «Միլիոնների հերոսի»-ի 1915-1918 թթ. հայ ժողովուրդի ցեղասպանության և վերածնունդի մասին արձանագրած վկայագրություններուն* (Պեյրուֆ, Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. միութեան հրատարակչական գրասենյակ, 2012):

8 Clark University, Digital Commons, The Krikor Guerguerian Archive, “03 Captain Fazil Bey III,” https://commons.clarku.edu/pd_fazil_bey/3, դիտվել է 06.05.2019:

9 Թադևոս Խ. Հակոբյան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան, Հովհաննես Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հատոր 3 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1991), 370:

10 Տե՛ս Ա. հ., *Սեբաստիա*, 124:

գալ, Քյոթու խան հետագծով և նաև Հասան Չելեբի կայանով: Վերոնշյալ երկու երթուղիներին միացել է նաև երրորդ երթուղին, որը սկսվելով մերձսևծովյան բնակավայրերից՝ Օրդուից և Կիրասունից, շարունակվել է դեպի Շապին Գարահիսար, Սուշեհիր, Չառա, Հաֆիզ, Սերաստիա քաղաք, միավորվել Կանգալ, Քյոթու խան երթուղուն և հասել Հասան Չելեբի կայան: Ինչպես մյուս կայանների պարագայում, այստեղ նույնպես հայերի դեմ գործողություններին ներգրավված էին օսմանյան պետական և երիտթուրքական կուսակցական մարմինները:

Անցնող քարավանների թալանի ու սպանությունների պատասխանատուները *Թեշքիլաթը մահուտե*-ի ներկայացուցիչներն էին, ժանդարմերիան, տեղական իշխանությունները և այլ պետական կառույցների պաշտոնյաներ:

1914 թ. մարտի 27-ից Արդայի կայանկամի պաշտոնը զբաղեցրել է Վասիֆ բեյը, ում 1915 թ. հուլիսի 23-ին փոխարինել է Ասիմ բեյը¹¹: Կայանի հանցագործություններն իրականացվել և առաջնորդվել են ժանդարմների պաշտոնով ծպտված անձանց կողմից: Նշված ժամանակահատվածում Արդա սանջակի ժանդարմերիայի հրամանատարը Ալի Չավուչն էր, որը նաև կառավարել է Հեքիմ խան անցումային կայանի գործողությունները: Հասան Չելեբիում բուն գործողություններն իրականացնողներից էին Մուխթար Միրզան, որի գործունեության ոլորտի մասին տեղեկություններ չկան, և առևտրական Ուլաշոլու Իբրահիմօղլու Հյուսեինը: Վերջիններս պատասխանում էին սպանությունների և մեծ ծավալներով ապրանքների գողության համար: Նրանք նաև կասկածվում էին բռնաբարությունների մեջ¹²: Հյուսնի էֆենդին՝ Աջըրդաղի վիճակագրական ծառայության պետը, մասնակցել է Հասան Չելեբի – Հեքիմ խան կայանների միջև տեղի ունեցած բռնաբարություններին և թալանին¹³: Դատելով կայանում տեղի ունեցած գործողությունները վերահսկող և իրականացնող անձանց կազմից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ այդ գործողությունների կազմակերպումը և իրագործումը տեղի են ունեցել պետական և կուսակցական մարմինների կարևորագույն օղակների ներգրավմամբ:

Առաջին փուլ. թալան և կանանց նկատմամբ բռնություններ

Հասան Չելեբի հասնելուն պես տարագրյալների քարավաններին տեղավորում էին մոտակա լեռների ստորոտներում՝ ձորի մեջ, գետի եզրերին¹⁴: Քարավանների՝ ճամբար խփելուց հետո գյուղի բնակչությունը հազարի հասնող խմբերով առևտուր անե-

11 Այս փոփոխությունն անսպասելի էր, քանի որ այն իրականացվեց սանջակի տարածքով հայ տասնյակ քարավանների անցման կարևոր շրջափուլում: Ըստ Ռայմոնդ Գևորգյանի՝ տեղի ունեցածը կարող էր պայմանավորված լինել Վասիֆ բեյի՝ հրամանների կատարման անբավարար խստությամբ, սակայն հեղինակն ավելի հավանական է համարում, որ խնդիրը քարավաններից ձեռք բերված գողոնի «անարդար» վերաբաշխումն էր, տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 418:

12 Տե՛ս Guerguerian, “03 Captain Fazil Bey III,” 235:

13 Տե՛ս նույն տեղում, 246:

14 Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, տե՛ս նաև՝ Րազուպեան, *Եղեռնաքաղ որսններ*, 72; Քօսեան, «Գանարիտա Գույունճեան», 400; Տէրտէրեան, «Արիւնի ճամբէս», 72; Լուսարարյան, *Մի կյանքի պարմություն*, 164; Գաբրանեան, *Ցասակ*, 65:

լու պատրվակով մտնում էր տարագրյալների շարքեր: Այցելությունների հիմնական նպատակը, ըստ վերապրողներից մեկի, հետախուզական բնույթ էր կրում՝ թալանի թիրախները պարզելու համար¹⁵: Կայանի շուրջ ծավալվող գործողությունների այս փուլում ուշադրության կենտրոնում էին հայտնվում կանայք և աղջիկները, որոնց զգուշացնում էին սպանդի սպառնալիքի մասին և փրկության դիմաց պահանջում ոսկի ու գոհարեղեն¹⁶: Սերաստիայի չորրորդ քարավանից մի հղի կնոջից պահանջել են ոսկի, սակայն, կասկածելով, որ վերջինս կարող էր կույ տված լինել այն, ճեղքել են նրա որովայնը՝ այդպես էլ չհայտնաբերելով փնտրածը¹⁷: Գործընթացն ուղեկցվել է կանանց ու աղջիկների բռնաբարություններով¹⁸ ու հափշտակություններով¹⁹: Այս վտանգներից պաշտպանվելու համար կանայք փորձել են ծալտվել՝ դեմքներին հող, ցեխ, մոխիր քսելով, սակայն ապարդյուն²⁰: Այսպիսով, այս փուլի բնորոշ հատկանիշները թալանը և կանանց նկատմամբ կիրառված բռնություններն են, որոնք շատ հաճախ զուգահեռ էին տեղի ունենում: Այս գործողությունները ոչ միայն շահութաբեր էին դրանք իրականացնողների համար, այլև թուլացնում և սպառում էին քարավանի վերապրելու միջոցները:

Երկրորդ փուլ. տղամարդկանց հայտնաբերում և ձերբակալում

Երկրորդ փուլում սկսվել է կայանի հիմնական գործառույթի իրականացումը՝ տղամարդկանց առանձնացումը: Ըստ հրահանգի՝ հարկավոր էր հայտնաբերել քարավանի բոլոր տղամարդկանց և ձերբակալել: Գործընթացը կազմակերպվում էր ժանդարմերիայի և գյուղի քուրդ բնակչության համագործակցությամբ: Զինված քրդերը²¹, ժանդարմների հրամանով և գործակցությամբ²², խուզարկել են քարավանները²³ և ձերբակալել²⁴, ըստ տարբեր աղբյուրների, 8²⁵, 10²⁶, 9-12²⁷ տարեկանից մինչև

15 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պայրմություն*, 164:

16 Տե՛ս նույն տեղում:

17 Տե՛ս Գասմանեան, «Պապրմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 171-172:

18 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիևի ճամբէս», 78:

19 Տե՛ս Պեկեան, «Անասիայի հայ փարագրեակները», տե՛ս նաև՝ Համբարձումյան, *Գիտաշխարհ*, 227, 234:

20 Տե՛ս Գասմանեան, «Պապրմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 171-172:

21 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 171, տե՛ս նաև՝ Տերտերեան, «Արիևի ճամբէս», 72; Համբարձումյան, *Գիտաշխարհ*, 227, 237:

22 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիևի ճամբէս», 72:

23 Տե՛ս Սիմոնեան, *Յուշանամուսն*, 670, տե՛ս նաև՝ Հուշագրական ժառանգություն, 191:

24 Տե՛ս Քուեան, «Գանափիրա Գոյումենեան», 400, տե՛ս նաև՝ Լուսարարյան, *Մի կյանքի պայրմություն*, 168; Բագուպեան, *Եղեռնաքաղ որաներ*, 74; Գաբրանեան, *Յասակ*, 65; Հուշագրական ժառանգություն, 212:

25 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 184:

26 Տե՛ս Գասմանեան, «Պապրմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172:

27 Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ Համբարձումյան, *Գիտաշխարհ*, 223:

75²⁸, 80²⁹ տարեկան և ավելի բարձր տարիքի տղամարդկանց: Գործողություն իրականացնողներն անցնում էին բոլոր ընտանիքների առջևով, մտնում վրաններ և փնտրում տղամարդկանց³⁰: Թաքնված տղամարդկանց բացահայտելու նպատակով խոշտանգում էին կանանց³¹, ապա, գնդակահարության սպառնալիքով, տղամարդկանց կանանցից գատում³²: Գիտակցելով տղամարդկանց սպառնացող վտանգը՝ տարագրյալները դիմում էին թաքնվելու տարբեր հնարքների: Կանայք փորձում էին թաքցնել տղամարդկանց կտորեղենների³³, վերմակների³⁴, կառքերի³⁵ ու կարպետների տակ կամ նստում էին նրանց վրա³⁶: Ժանդարմներին և քրդերին մոլորեցնելու համար, թե իբր իրենց ամուսիններին արդեն ձերբակալել են, կանայք ցուցադրաբար ողբում էին, ինչը որոշ դեպքերում արդյունավետորեն կանխում էր խուզարկումները³⁷:

Տղամարդկանց թաքնվելու ամենատարածված հնարքներից մեկը կանանց հագուստով ծալվելն էր³⁸: Ոմանք փոքր երեխաների գրկած³⁹ նույնիսկ ձևացնում էին, թե իբր կերակրում են⁴⁰: Այս եղանակով կայանից փրկվել են պրոֆեսորներ Ռուբեն Ռագուպյանը, Սենեքերիմ Դալոնջյանը, Համբարձում Պլեջյանը⁴¹ և անգամ հոգևորականներ⁴²: Որոշ հուշագրություններում արձանագրված են տղամարդկանց փախուստի հաջողված դեպքեր⁴³: Կան նաև դեպքեր, երբ տղամարդիկ մտածել են փախուստի մասին, սակայն չեն փախել, ապա ձերբակալվել և սպանվել են⁴⁴: Պահպանված են նաև տղամարդկանց թաքնվելու փորձերի մասին տեղեկություններ: Հասան Չելեբիի լեռնային լանդշաֆտը թաքնվելու հնարավորություններ էր ընձեռում, ինչից օգտվելով՝

28 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 178:

29 Տե՛ս նույն տեղում, 181:

30 Տե՛ս նույն տեղում, 178, տե՛ս նաև՝ Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 72:

31 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 72:

32 Տե՛ս Չուգարզեան Վահան, «Բզբոտուած Սերաստիան», *Երիտասարդ Հայաստան* (Շիրակո), 11 հոկտեմբեր 1919:

33 Տե՛ս Համբարձումյան, *Գիղաշխարհ*, 234; տե՛ս նաև՝ Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս. Դէպի Գողգոթան», 72:

34 Տե՛ս *Հուշագրական ժառանգություն*, 191:

35 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 177, տե՛ս նաև՝ Սիմոնեան, *Յուշամարեան*, 670:

36 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պարմություն*, 170-171:

37 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 178, տե՛ս նաև՝ Սիմոնեան, *Յուշամարեան*, 670:

38 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 198, 200, տե՛ս նաև՝ Գասմանեան, «Պարմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172; Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 95:

39 Տե՛ս Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի*, 96:

40 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 72:

41 Տե՛ս Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի*, 96:

42 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 191, տե՛ս նաև՝ Համբարձումյան, *Գիղաշխարհ*, 223:

43 Տե՛ս Քասունի, *Քննական ակնարկ*, 57:

44 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 72-73: Ալեքսանդրեան, ՀԱԱ, ֆ.439, ց.3, գ.115:

տղամարդիկ թաքնվում էին շրջակայքի ձորակներում⁴⁵: Սակայն քրդերի կողմից հայտնաբերվելուց հետո թաքնվածները հանձնվում էին ժանդարմներին⁴⁶: Սուրբ Սարգիս եկեղեցու քարավանից տղամարդկանց ազատ արձակելու համար պահանջվել է հինգ ոսկի լիրա կաշառք, որը չտրամադրելու դեպքում վերջիններիս սպառնում էր բանտարկություն⁴⁷:

Կաշառքի արդյունավետ կիրառման դեպքերից⁴⁸ բացի (օրինակ, երբ մի քանի կին, քուրդ մյուդիիրին կաշառելով, ազատել են մի քանի տասնյակ տղամարդկանց⁴⁹)՝ կային դեպքեր, երբ կաշառքի մուծումը չէր փրկում ձերբակալվածներին⁵⁰, կամ կաշառք էր գանձվում արդեն սպանված բանտարկյալներին ազատելու համար⁵¹: Ակնկալվող գումարից քիչ տրամադրվող կաշառքը նույնպես բավարար չէր ձերբակալվածների կյանքը փրկելու համար⁵²:

Ըստ Հայկանույշ Չառացյանի վկայության, Սուրբ Սարգիս եկեղեցու թաղի տղամարդկանց ոտքերը կապել և պայտել էին, ձեռքերը՝ գամել⁵³, իսկ կանանց կանգնեցնում էին խարույկի շուրջ և նրանց աչքի առջև ստորացուցիչ կերպով ծեծում և այրում էին տղամարդկանց⁵⁴, իսկ կանանց պարտադրում հետևել այդ տեսարանին⁵⁵:

Չնայած գործողությունների անթաքույց հանցավոր բնույթին՝ օտար ականատեսի ներկայությամբ փորձեր էին կատարվում դրանց տալու պաշտոնական ձև: Օրինակ՝ մի քրդի բազկին կարել էին կարմիր կտոր և տվել արտոնություն թալանելու ու կեղեքելու որպես ժանդարմ⁵⁶:

Տղամարդկանց գատումից և բանտարկությունից հետո որոշ դեպքերում քարավանին ստիպում էին շարունակել ճանապարհը⁵⁷: Եղել են նաև դեպքեր, երբ քարավանը պահել են մի քանի օր և շարունակել խուզարկությունները, ձերբակալություններն ու թալանը⁵⁸: Հասան Չելեբին լքելուց հետո քարավանի վրա էին հարձակվում քրդեր և

45 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 176:

46 Տե՛ս Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 75:

47 Տե՛ս Չառացյան, «Սըվազ», տե՛ս նաև՝ Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 199:

48 Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 200, տե՛ս նաև՝ *Անբասարանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան*, 179; Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 73:

49 Գասմանեան, «Պատմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172:

50 Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 171, տե՛ս նաև՝ Տերտերեան, «Արիւնի ճամբէս», 72:

51 Տե՛ս Համբարձումյան, *Գիւղաշխարհ*, 237:

52 Տե՛ս *Հուշագրական ժառանգություն*, 191:

53 Տե՛ս Չառացյան, «Սըվազ», 114:

54 Տե՛ս նույն տեղում:

55 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 200:

56 Տե՛ս Քասունի, *Քննական ակնարկ*, 57:

57 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 178: *Հուշագրական ժառանգություն*, 191, 212:

58 Տե՛ս Տերտերեան «Արիւնի ճամբէս», 72-78, տե՛ս նաև՝ Քոսեան, «Գանդիպա Գոյումճեան», 400-403:

կողոպտում արքայազններին ու գյուղում մնացած սայլերը⁵⁹: Սեբաստիայի Սուրբ Գևորգ թաղի քարավանի կանայք գյուղը լքելիս լսել են սպանությունների աղաղակներ և փորձել են վերադառնալ ամուսինների մոտ, ինչը նրանց արգելվել է, իսկ դիմադրողները սպանվել են⁶⁰: Հայտնի է նաև դեպք, երբ քարավանն ընդդիմանալով մնացել է գյուղում⁶¹:

Վերը նշված բացառություններով և ամեն քարավանի առանձնահատկություններով հանդերձ, կարող ենք պնդել, որ այս փուլի հիմնական գործառույթը տղամարդկանց առանձնացումն ու ձերբակալումն էր, ինչն ուղեկցվել է թալանով՝ ուղղակի կամ կաշառքի միջոցով:

Երրորդ փուլ. տղամարդկանց բանտարկություն և սպանո

Ըստ Հասան Չելեբիի կառավարչի՝ կայան հասած քարավանների տղամարդկանց սպանությունները նախատեսված էին կայսրության բարձրագույն *իրապրևու*⁶² և շելխու-իսլամի շարիական *ֆեթվայու*⁶³:

Ձերբակալված տղամարդկանց բանտարկում էին գյուղի հրապարակում գտնվող շինություններում, որտեղ նաև տեղակայված էր կառավարչի գրասենյակը, որը համակարգում էր կայանի գործառույթները: Ըստ վկայությունների կարելի է տարբերակել երկու առանձին շինություններ. մեկը՝ պանդոկանման⁶⁴, մյուսը՝ ընդարձակ, խարխուլ գոմ⁶⁵: Ըստ հուշագիրներից մեկի՝ շինությունները կարող էին տեղավորել 40-50 մարդ, սակայն այնտեղ միանգամից բանտարկում էին 150-ից ավելի տղամարդկանց⁶⁶: Սրահների տարողունակությունը և մարդկանց քանակի խիստ անհամապատասխանությունը ստեղծում էին կյանքի համար վտանգավոր պայմաններ՝ հանգեցնելով շնչափութայան, ուշաթափության և մահվան: Հատկանշական է, որ բանտարկության համար նախատեսված շինությունների հսկողությունը վստահված էր երկու անգեն պահակների⁶⁷: Բանտարկվածներն օդի պակասից շնչափութ էին լինում⁶⁸: Ըստ Սեբաստիայի Պեքմեզ-Սոխախ թաղի քարավանի մեջ եղած Սեպուհ Լուսարարյանի՝ տղամարդկանց բանտարկության պայմաններն այնքան անտանելի էին, որ բանտարկյալներն աղերսում էին գնդակահարություն, միայն թե դուրս գային

59 Տե՛ս Ջառացյան, «Մըվազ», 114:

60 Տե՛ս Չուգաբզեան, «Բզբրուած Սեբաստիան»:

61 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 181:

62 Իրատե՛ - կայսերական հրամանագիր:

63 Ֆեթվա - կրոնական բարձրագույն անձի վճիռ: Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 186:

64 Տե՛ս ՀԱԱ ֆ.439, ց.3, գ.115, տե՛ս նաև՝ Գաբրուանեան, *Ցառակ*, 65:

65 Տե՛ս Գասմանեան, «Պատմություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172, տե՛ս նաև՝ Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 174; Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 326:

66 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 180, տե՛ս նաև՝ Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 326:

67 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 174:

68 Տե՛ս նույն տեղում, 172-173:

շնչելու⁶⁹: Եղել է դեպք, երբ տղամարդիկ այս պայմաններում, առանց սննդի և ջրի, ոտքի վրա մնացել են մեկ օր⁷⁰: Ջուր տալու և ուշքի բերելու նպատակով նվաղողներին հատ-հատ հանում էին դուրս: Բացի այդ, արձանագրված է դեպք, երբ բանտարկյալներին դուրս բերելուց հետո հաց և ջուր է բաժանվել⁷¹: Գրանցվել են նաև բանտարկվածների կողմից դռները կոտրելու և դիմադրություն ցույց տալու փորձեր⁷²: Ըստ մեկ վկայության՝ ուշագնացների թիվը երբ աճել է, բոլորին հանել են դուրս և նստեցրել բանտի պատի տակ⁷³: Որոշակի ժամանակ պահելուց հետո տղամարդկանց դուրս էին բերում՝ ներկայացնելու կառավարչին: Թեև ժանդարմները փորձում էին բանտարկյալներին հերթով դուրս բերել, նրանց խտության և ճնշվածության պատճառով մարդկային խմբերն անկանոն դուրս էին պրծնում⁷⁴ և շտապում մոտակա առվակի (իրականում արտաքնոցի) կեղտոտ ջուրը խմելու⁷⁵: Բանտարկված տղամարդկանց դուրս բերելուց հետո նրանց տանում էին մոտակա շինության՝ կառավարչական շենքի մոտ, որտեղ պետք է ներկայանային զինված քրդերով շրջապատված կառավարչին⁷⁶:

Կառավարչի հետ հանդիպումը, փաստորեն, արքայալների՝ մահից խուսափելու վերջին հնարավորությունն էր: Այդ հնարավորությունից օգտվելով՝ տղամարդիկ աղերսում էին փրկություն⁷⁷: Այս եղանակով են փրկվել Սեբաստիայի Պեքմեզ-Մոխախ թաղի քարավանի տղամարդիկ: Կառավարիչն առաջարկել է խմբի ավագներին՝ Ազգային հիվանդանոցի տեսուչ Մանուկ Էֆենդի Հեքիմյանին, նրա եղբայր Միհրանին և ևս մի քանի մարդու յուրաքանչյուրի համար վճարել հինգական ոսկի փրկագին: Այս պայմանավորվածության արդյունքում փրկագնով ազատվել է 18-20 մարդ, ևս 15-20 տղամարդկանց ազատ են արձակել առանց փրկագնի⁷⁸:

Գրանցվել է դեպք, երբ կեսգիշերին հաղորդվել է, թե իբր խղճահարությունից դրդված՝ Հասան Չելեբի գյուղի կառավարիչը հրամայել է տղամարդկանց ազատ արձակել և ի պատասխան պահանջել փրկագինը, որ իր ընտրած 2-3 հայերի միջոցով պետք է հաջորդ օրը ստանար: Տարագրյալները, իրար աջակցելով, հավաքել են գումարը և փոխանցել⁷⁹: Սակայն հաջորդ օրվա երեկոյան մի խումբ զինված քրդեր մի քանի փուլով կրկին բանտարկել են նրանց⁸⁰:

69 Տե՛ս նույն տեղում, 172:

70 Տե՛ս *Հուշագրական ժառանգություն*, 212:

71 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 173:

72 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 180:

73 Տե՛ս Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66:

74 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 181:

75 Տե՛ս նույն տեղում:

76 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 173:

77 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 181, տե՛ս նաև՝ Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 173:

78 Տե՛ս նույն տեղում:

79 Տե՛ս նույն տեղում, 165:

80 Տե՛ս նույն տեղում, 169-170:

Առավել մեծ թվով ներում է շնորհվել Սեբաստիա քաղաքից մեկնած վերջին քարավանների տղամարդկանց՝ ներկայացնելով դա որպես կայսերական ներում⁸¹, որը, սակայն, չէր տարածվում որոշ աչքի ընկնող տղամարդկանց վրա⁸²: Ըստ Հովհաննես Ալեքսանդրյանի վկայության, որը չի տալիս եղելության մանրամասները, իր քարավանից բանտարկված շուրջ 50 տղամարդու ազատ են արձակել⁸³: Փրկության այս վերջին հնարավորությունից հետո տղամարդկանց այլ վայր տեղափոխելու պատրվակով հանել են, գույգ-գույգ կապել⁸⁴ և առաջնորդել դեպի նախապես պատրաստված սպանդի տեղանք՝ լեռ, ապա հարթավայրի միջով՝ ձորի եզր⁸⁵: Տղամարդկանց ոչնչացման գործընթացի այս փուլը հիմնականում տեղի էր ունենում կեզգիշերից հետո⁸⁶: Խմբին ուղեկցում էին զինված ժանդարմներ և պահապան զինվորներ⁸⁷, երբեմն՝ նաև զինված գյուղացիներ⁸⁸: Նախանշված վայրին մոտենալիս ուղեկցող ժանդարմներն օդ էին կրակում, այսպիսով նշան տալիս տեղանքում դարանակալած և հարձակման սպասող քրդերին⁸⁹: Ազդանշանին հաջորդում էր քրդերի հարձակումը, որոնց խմբերում ներառված էին նաև կանայք⁹⁰:

Խմբին առաջնորդում են դեպի անդունդի եզրի ժայռերի մոտ, մերկացնում են, թալանում, դանակահարում, կացնահարում⁹¹ կամ գնդակահարում⁹² և վերջում շարտում են ձորը⁹³: Նման մի դիպվածի ժամանակ, երբ Սեբաստիայի Պեքմեզ-Սոխայս թաղի քարավանից մնացել են 8-10 գույգ իրար կապված երիտասարդներ, մոտեցել է մի զինվորական համազգեստով ձիավոր և իր մոտ կանչելով թրքախոս ջարդարարներից մեկին՝ հիշեցրել անչափահասներին խնայելու հրահանգի մասին և պատանիներից ստանալով իսլամանալու խոստում՝ ազատել նրանց⁹⁴: Սպանությունների այս վերջին փուլը տևել է 3-4 ժամ⁹⁵ և ուղեկցվել մարմնի մասնատումներով, գլխատումներով

81 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 186:

82 Տե՛ս նույն տեղում:

83 Տե՛ս ՀԱԱ ֆ.439, ց.3, գ.115, 23:

84 Տե՛ս Գամանեան, «Պատմություն Վարդանուշ Գամանեանի», 172:

85 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 200, տե՛ս նաև՝ Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 174; Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66; *Հուշագրական ժառանգություն*, 212:

86 Տե՛ս Քօսեան, «Գանդիլիս Գոյումենեան», 401, տե՛ս նաև՝ Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 175; Սվազյան, *Հայոց ցեղասպանություն*, 326:

87 Տե՛ս Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66, տե՛ս նաև՝ *Հուշագրական ժառանգություն*, 212:

88 Տե՛ս Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66:

89 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնապատում*, 175, 181:

90 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 175:

91 Տե՛ս Սարգսյան, «Պատմության կարմիր, սև էջեր», 91, տե՛ս նաև՝ Համբարձումյան, *Գիւղաշխարհ*, 223; *Հուշագրական ժառանգություն*, 212:

92 Տե՛ս Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66:

93 Տե՛ս Լուսարարյան, *Մի կյանքի պատմություն*, 175:

94 Տե՛ս նույն տեղում, 176:

95 Տե՛ս Գաբտանեան, *Ցաւակ*, 66:

և այլ ծայրահեղ դաժանություններով⁹⁶: Սպանություններն իրագործած քրդերը գողացել են ընդհուպ մինչև սպանվածների արյունոտված հագուստները և դրանք հագած կամ ձեռքներում բռնած՝ վերադարձել գյուղ⁹⁷: Ըստ այս փուլը վերապարծի բառացի վկայության՝ մի զինված քուրդ հայտարարել է, որ բոլոր տղամարդկանց՝ որպես իսլամի թշնամիներ, պիտի խողխողենին, իսկ ով վճարեր մեկ⁹⁸ կամ երկու ոսկի⁹⁹՝ գնդակի գինը, կգնդակահարվեր: Երբ առավոտյան Գոչխասրի քարավաններից մեկի կանայք ցանկություն են հայտնել այցելելու իրենց ամուսիններին գումար և սնունդ տալու համար, նրանց հաղորդել են, որ տղամարդիկ սպանվել են լեռան հետևում և կանանց ծեծելով վռնդել են¹⁰⁰:

Եղել են զանգվածային սպանությունից մազապուրծ եղած և կացնահարումից¹⁰¹ կամ այլ խոշտանգումներից ծանր վիրավորվածներ, որոնք հետագայում միացել են քարավանին¹⁰²: Ըստ մեկ վերապրողի՝ հետևում են մնացել նաև այլ ծանր վիրավորներ, որոնք ի վիճակի չեն եղել դուրս գալու դիակների տակից¹⁰³, սակայն փրկվածները չեն համարձակվել վերջիններիս իրենց հետ տեղափոխել¹⁰⁴:

Հայտնի է նաև կանանց զանգվածային բանտարկության դեպք, երբ Սամսոնի քարավաններից մեկի տղամարդկանց սպանությունից հետո հավաքել են շուրջ 100 կանանց և բանտարկել մի տան մեջ, խուզարկել և թալանել: Ինչպես վերը նկարագրված գործընթացում, կանանց նույնպես կուտակել են նրանց քանակի հետ անհամատեղելի փոքրիկ սենյակում՝ առանց բնական կարիքների գոհացման թույլտվության: Կառավարական մի պաշտոնյա կանանց առաջարկել էր ազատել բանտարկությունից, եթե վերջիններս իսլամ ընդունեն¹⁰⁵: Ընդունողներին ազատել են, իսկ հրաժարվողներին՝ շուրջ 35 հոգի, որոնցից 6-7-ը՝ կաթոլիկ մայրապետներ, իջեցրել են ձոր, որպեսզի սպանեն, սակայն չեն սպանել՝ պատճառաբանելով սուլթանական ներումով¹⁰⁶: Գյուղի կառավարչի հետ քարավանի գեղեցիկ կանանցից մեկի հետ ամուսնանալու պայմանով քարավանին տրվել են Մալաթիա անվտանգ հասնելու երաշխիքներ¹⁰⁷: Մինչ այդ

96 Տե՛ս Գասմանեան, «Պարսկություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172:

97 Տե՛ս նույն տեղում, 172, տե՛ս նաև՝ Պեկեան, «Ամասիայի հայ ցարազրեալները»; Գաբունեան, Ցաւակ, 66:

98 Տե՛ս Լուսարարյան, Մի կյանքի պարսկություն, 175:

99 Տե՛ս Ակունի, Միջին մը հայերու շարդի, 96:

100 Տե՛ս Ա. հ., Սեքսադիա, 124:

101 Տե՛ս Գաբիկեան, Եղեռնապատում, 179, տես նաև՝ Սարգսյան, «Պարսկության կարմիր, սև էջեր», 91; Համբարձումյան, Գիւղաշխարհ, 223; Բագուպեան, Եղեռնաքաղ որաներ, 81; Սվազյան, Հայոց ցեղասպանություն, 326:

102 Տե՛ս Հուշագրական ժառանգություն, 212:

103 Տե՛ս Գաբիկեան, Եղեռնապատում, 184:

104 Տե՛ս Գասմանեան, «Պարսկություն Վարդանուշ Գասմանեանի», 172:

105 Տե՛ս Գաբունեան, Ցաւակ, 67:

106 Տե՛ս նույն տեղում, 67-68:

107 Տե՛ս նույն տեղում, 68-70:

այս կանանց քարավանը արդեն լքել էր կայանը, և խումբը վերադարձել է իջևանած վայր, ապա միացել հաջորդ քարավանին¹⁰⁸:

Հասան Չելերի կայանում տեղի ունեցած սպանությունների ծավալներն ամփոփելու համար ներկայացնենք ձերբակալված և սպանված տղամարդկանց քանակի վերաբերյալ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները: Ըստ Կարապետ Գաբրիլյանի՝ Սեբաստիա քաղաքի 15 քարավաններից յուրաքանչյուրից այստեղ սպանվել է 300-500 տղամարդ¹⁰⁹: Պեքմեզ-Սոխախի թաղի քարավանից, որի մեջ էր Կարապետ Գաբրիլյանը, կայանում սպանվել է 300 մարդ¹¹⁰ և 300-ից ավելի՝ Սեբաստիայից դուրս եկած երրորդ քարավանից¹¹¹: Նույնքան էլ սպանվել են Սեբաստիայի Սարը-Շելյս թաղի քարավանից¹¹²: Մայր եկեղեցու թաղի քարավանից բանտարկվել է մինչև 500 մարդ¹¹³, որոնցից շուրջ 300-ը¹¹⁴ սպանվել է: Սամսոնի քարավաններից մեկից, որի մեջ էր Փայլածու Գաբրուսյանը, ձերբակալվել և սպանվել է 100-ից ավելի տղամարդ¹¹⁵: Ըստ մի քանի վկայության՝ նույնչափ սպանվել են Ամասիայի քարավաններից մեկից¹¹⁶: Ըստ մի անստորագիր վկայության՝ Գոչիսար գյուղից սպանվել են 100-200¹¹⁷, Ամասիայի մեկ այլ քարավանից, ըստ Հեղինե Բեկյանի՝ 200 հոգի¹¹⁸:

Մայր եկեղեցու թաղի քարավանի պարագան

Հասան Չելերի կայանում հատուկ թիրախավորվել են նաև Սեբաստիա քաղաքի հարուստները¹¹⁹: Սրա ցցուն դրսևորումներից են օգոստոսի առաջին օրերին կայան ժամանած Սեբաստիայի Մայր եկեղեցու թաղի քարավանի հետ տեղի ունեցած դեպքերը: Այս թաղը Սեբաստիայի հայաբնակ մեծ թաղերից էր, և հարուստ գերդաստանները մեծ մասամբ այստեղից էին: Այստեղ էին բնակվում հայ բարերարները, քահանաները, ուսուցիչները, ազգային գործիչները, և բնական է, որ նման համբավ ունեցող թաղի քարավանը պետք է հատուկ թիրախավորման ենթակա լիներ¹²⁰: Քարավանի շուրջ 500 տղամարդկանց բանտարկել են և ազատ արձակելու համար պահանջել 500 ոսկի, ինչը բավարարվել է: Այնուհետև, առանց ելքի հրամանին սպա-

108 Տե՛ս Լուսարայան, *Մի կյանքի պատմություն*, 177:

109 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնասպալում*, 170:

110 Տե՛ս նույն տեղում, 179:

111 Տե՛ս նույն տեղում, 190:

112 Տե՛ս նույն տեղում, 186:

113 Տե՛ս նույն տեղում, 184:

114 Տե՛ս նույն տեղում, 185:

115 Տե՛ս Գաբրուսյան, *Յաւակ*, 66:

116 Տե՛ս Սիմոնեան, *Յուշամարեան*, 670:

117 Տե՛ս Ա. հ., *Սեբաստիա*, 124:

118 Տե՛ս Պեկեան, «Ամասիայի հայ տարագրեալները», 0008 շրջ.:

119 Տե՛ս Ակունի, *Միտոն մը հայերու ջարդի*, 96, տե՛ս նաև՝ Լևոն Մեսրոպ, *Աղէր եւ վերածնունդ*, 272:

120 Տե՛ս Գաբրիկեան, *Եղեռնասպալում*, 183-184:

սելու՝ քարավանը ճամփա է ընկնել¹²¹: Գումարը ստանալուց և տղամարդկանց որոշ մասին բաց թողնելուց հետո կառավարիչը նորից է փորձել ձերբակալել նույն տղամարդկանց, սակայն տեսնելով, որ քարավանն արդեն մեկնում էր, հետ է կանգնել այդ քայլից¹²²: Հասան Չելեբիից դուրս գալուց 2-3 ժամ անց քարավանը կրկին կանգնեցրել են, սկսել են թալանել և ձերբակալել տղամարդկանց: Շատերին հաջողվել է թաքնվել: Ձերբակալել են 400-ից ավելի տղամարդկանց և բանտարկել մոտակայքում գտնվող մի խանում¹²³՝ կրկին պահաջելով կաշառք՝ երկուական ոսկի: Շատերը վճարել են գումարով, մնացածը՝ թանկարժեք առարկաներով, ինչից հետո մոտ 100 տղամարդու ժամանակավորապես ազատ են արձակել: Մնացածին՝ շուրջ 300 տղամարդու, վերը նկարագրված եղանակներով սպանել են մոտակա ձորում¹²⁴:

Մերի Գրեֆենի ներկայության հանգամանքը

Մերի Գրեֆենը 1902 թ. Սերաստիայում գործունեություն ծավալած նշանավոր ամերիկացի միսիոներուհի է, ով գրառվել է կրթական և հասարակական հայանպաստ գործունեությամբ, տնօրինել է Սերաստիայի աղջկանց վարժարանը¹²⁵: Գրեֆենը Կարինում պայքարել է բռնկված տիֆի համաճարակի դեմ¹²⁶: Հայ բնակչության զանգվածային տարագրության սկզբին վերադարձել է Սերաստիա և փորձել աջակցել հայ աքսորյալներին¹²⁷: Տեսնելով դպրոցի ուսուցիչների և աշակերտների բռնագաղթը՝ դիմել է կուսակալ Մուամմերին և ստանալով խմբերին ուղեկցելու և խնամելու արտոնություն¹²⁸, քարավանների կարիքները հոգալու համար միացել է նրանց¹²⁹:

Հուլիսի 11-ին Մերի Գրեֆենի քարավանը հասել է Հասան Չելեբի: Կայանում գտնվող նախորդ քարավանը քրդերը քարկոծելիս են եղել, սակայն Մերի Գրեֆենի հայտնվելուց հետո նման վերաբերմունքի դրսևորումները դադարել են դադարել է¹³⁰: Կայանի կառավարիչն անձամբ է ներկայացել Գրեֆենի քարավան և հավաքել տղամարդկանց՝ ասելով, թե կայմականը ցանկություն է հայտնել արձանագրել նրանց անունները, որից հետո տղամարդիկ շուտով պիտի վերադառնային¹³¹:

121 Տե՛ս նույն տեղում, 184:

122 Տե՛ս նույն տեղում, 184-185:

123 Խան - իջևանատուն:

124 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնապատում*, 185:

125 Տե՛ս Քասունի, *Քննական ակնարկ*, 208:

126 Տե՛ս նույն տեղում, 208-209:

127 Տե՛ս նույն տեղում, 100:

128 Տե՛ս նույն տեղում, 209:

129 Տե՛ս նույն տեղում, 398:

130 Տե՛ս Տեմիրճեան, *Չորս տարուան տատապանք*, 12-13:

131 Տե՛ս Քասունի, *Քննական ակնարկ*, 57:

Հաջորդ օրը տարված տղամարդկանցից մեկը վերադարձել է և պատմել, որ բոլորը հարկադրված էին հանձնել իրենց ամբողջ ունեցվածքը¹³²: Գրանկից հետո ձերբակալությունները վերսկսվել են. ձերբակալվել են նախորդ գիշերը խույս տված տղամարդիկ: Այս ձերբակալումից հետո Մերի Գրեֆենը դիմել է կառավարչին և ամերիկյան կառավարության անունից սպառնացել՝ պահանջելով ազատել տղամարդկանց¹³³: Նրան ի պատասխան՝ կառավարիչն ասել է, որ տղամարդիկ հետ են ուղարկվել Սերաստիա, սակայն ճանապարհին հանդիպած գյուղացիները հաղորդել են, որ նրանք սպանվել են¹³⁴: Այսպիսով, օտար ականատեսի ներկայությունը զսպել է այն դաժանությունները և հախուռն թալանը, ինչին ենթարկվել էին նախորդ քարավանները: Բացի այդ, փորձ է կատարվել տղամարդկանց ձերբակալությանը տալ «օրինական» տեսք: Արդյունքում՝ այս փուլի ընթացքում քարավանի մի հատվածը խուսափել է բռնություններից, իսկ տղամարդկանց սպանություններն իրականացնելու համար կայանի պատասխանատուները ստիպված են եղել դիմել այնպիսի մեթոդների, որոնցով սպանությունների մասին տեղեկությունն առժամանակ կթաքցվեր օտար վկայից:

Եզրակացություններ

1. Օսմանյան փաստաթղթերի և վերապրողների վկայությունների վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ կայանի գործունեությունը կազմակերպված է եղել քաղաքական և կրոնական բարձրագույն իշխանությունների ցուցումներով:

2. Հասան Չելեբի կայանում տեղի ունեցած գործողությունները կարելի է բաժանել երեք փուլի, ըստ որոնց՝ կայանի առաջին գործառնությունը թալանը և կանանց նկատմամբ կիրառվող բռնություններն էին, որին հաջորդում էին տղամարդկանց հայտնաբերումն ու ձերբակալումը, ապա կայանում (կամ դրանից ոչ հեռու) տղամարդիկ զանգվածաբար բանտարկվում և սպանվում են:

3. Հասան Չելեբի գյուղում իրականացված գործողությունների համակարգային բնույթը, դրանց ծավալը և արդյունքները հիմք են տալիս պնդելու, որ այն Սերաստիա վիլայեթի և հարակից շրջանների չափահաս հայ տղամարդկանց ոչնչացնելու հիմնական կայանն է եղել:

4. Ոչնչացումը դյուրացնելու և մեղքի բաժինը կիսելու համար գործողություններում ներգրավվել է նաև քուրդ բնակչությունը, որին շահագրգռել են հարստացմամբ: Սպանությունները քրդերի միջոցով կատարելն ազատում էր նաև սպանությունների իրագործման համար անհրաժեշտ ծախսերից: Սպանությունները հիմնականում իրականացվում էին ծայրահեղ դաժանությամբ՝ սառը զենքով: Գնդակահարության միջոցով արագ մահվան համար նույնիսկ պահանջվում էր կաշառք:

5. Քարավաններից մեկում օտար ականատես, ԱՄՆ քաղաքացի միսիոներուհի Մերի Գրեֆենի ներկայությունը ոչ լիարժեք, սակայն որոշակի կերպով ոճրագործների համար զսպող հանգամանք է եղել:

132 Տե՛ս նույն տեղում, 57:

133 Տե՛ս Գաբիկեան, *Եղեռնասպարում*, 191:

134 Տե՛ս Քասունի, *Քննական ակնարկ*, 57:

HASAN CELEBI: A STATION ON THE DEPORTATION ROUTE OF SEBASTIA

Key words: Armenian Genocide, six vilayets, Sebastia, Kharberd, Hasan Celebi, deportation, massacre of men, robbery, foreign witnesses.

SUMMARY

The paper examines one of the transitional stations – Hasan Chelebi – used during the deportations of the Armenian population of Sebastia in the context of the Armenian Genocide. Using mainly Armenian archival, press sources, collections of memoirs as well as secondary sources, and by combining them with the information provided by foreign witnesses and the Ottoman documents the paper presents the outline of the main functions and the sequence of the transitional station, the behavior of the victim and perpetrator groups and the implemented actions. Based on the systematic nature of the actions the paper reveals the main mission of the station, which is the extermination of the male population of Sebastia vilayet and the surrounding areas. The Kurdish population of the surrounding areas of Hasan Chelebi took part in the extermination and looting. The presence of the foreign witness Mary Graffam in the deportation caravan had a somewhat restraining influence. The testimonies of the survivors demonstrate that the actions undertaken at the station were implemented under the instructions of the higher political and religious authorities.

Роберт А. Сукиасян

ХАСАН ЧЕЛЕБИ. ОБ ОДНОМ ПЕРЕВАЛОЧНОМ ПУНКТЕ НА ПУТИ ДЕПОРТАЦИИ ИЗ ПРОВИНЦИИ СЕБАСТИЯ

Ключевые слова: Геноцид армян, шесть вилайетов, Себастиа, Харберд, Хасан Челеби, депортация, массовые убийства мужчин, грабеж, иностранные очевидцы.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из перевалочных станций, использовавшихся во время депортации армянского населения Себастии в контексте Геноцида Армян – перевалочная станция Хасан Челеби. Используя в основном армянские архивные материалы, источники в прессе, сборники воспоминаний и вторичные источники, в сочетании с информацией, предоставленной иностранными очевидцами и османскими документами, в статье дается описание основных функций и порядка работы перевалочной станции, поведения жертв и преступников и предпринятых ими

действий. Основываясь на систематичности характера проводимых мероприятий, в статье раскрывается основная задача станции: уничтожение мужского населения Себастьянского вилайета и прилегающих территорий. Курдское население близлежащих районов Хасан Челеби участвовало в уничтожении и разграблении. Присутствие иностранного очевидца Мэри Грэффэм в караване депортации оказало некоторое сдерживающее влияние. Рассказы выживших жертв свидетельствуют о том, что действия, предпринятые на станции, осуществлялись по указанию высших политических и религиозных деятелей.

REFERENCES

Aknuni, Sepuh. *Միլիոն մը հայերու ջարդի անբողջական պատմությունը (1914-1918)* [*Complete History of Massacres of Millions of Armenians (1914-1918)*]. Constantinople: Hayastan gratun, 1921.

Chugasëzean, Vahan. «Բզրոնած Սեբաստիան» [Torned Sebastia]. *Eritasard Hayastan* (Chicago), 11 October 1919.

Gabikyan, Karapet. *Եղեռնապատում. Փոքրն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիայի* [*Eghernapatum of the Poqr Hayiq and the New Big Capital Sebastia*]. Boston: Hayreniq, 1924.

Gabtanean, Paylat'su. *Ցաւակ* [*Pain*]. New York: Armenia, 1922.

Gasmanyanyan, Vardanush. *Պատմություն Վարդանուշ Գասանյանի սիվասցի* [*History of Vardanush Gasmanyanyan from Sivas*]. BNU/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 6, Amasia.

Hakobyan, Tadevos, Meliq-Bakhshyan, Step'an and Barseghyan, Hovhannes. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3* [*Vocabulary of Toponyms in Armenia and Neighboring Territories*]. Yerevan: Yerevan State University, 1991.

Hambarts'umyan, Vahan. *Գիղաշխարհ. Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրություն* [*Village World: Historical, Ethnographic Study*]. Paris: Taron, 1927.

Հուշագրական ժառանգություն [*Legacy of Memoirs*]. HCHU Himnadrami gitakan usumnasirutyunner, Vol. 14. Yerevan: Foundation on Research of Armenian Architecture, 2011.

Lusaryan, Sepuh. *Մի կյանքի պատմություն* [*A History of One Life*]. Armenian Genocide Museum-Institute, Section of Handwritten memoirs, file 127, 128, 129.

Օհաննես Ալեքսանդրեանի հուշերը 1915 թ. եղեռնի մասին [*Memoirs of Ohannes Aleksanyan on 1915 yeghern*]. National Archives of Armenia, section 439, f. 3, file 115:

Mesrop, Levon. *Աղէր և վերածնունդ* [*Catastrophe and Renaissance*]. Paris: Araks, 1952.

Pekean, Heghine. *Ամասիայի հայ փախազրեակները* [*Armenian Exiles of Amasia*]. Nu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 6, Amasia.

Qasuni, Yervand. *Քննական ակնարկ «Միշրների հերլի»-ի 1915-1918 թթ. հայ ժողովրդի գեղասպանության և վերածնունդի մասին արձանագրած վկայագրություններուն* [A Critical Overview of Testimonies on 1915-1918 Armenian Genocide and Renaissance by Missionary Herald]. Beirut: M.A.H.A.E., 2012.

Qosean, Hakob. «Գանտիտա Գոյումճեան. Աքսորի ճամբան (1915)» [Gantita Guyumchean: An Exile Route (1915)]. *Hande's amso' rea* 1 no. 12 (2015), 345-483:

Ragupean, Eduard. *Եղեռնաբաղ դրաներ* [Reaped by Yeghern]. Beirut: Shirak Press, 1968.

Sargsyan, Suren. *Պատմության կարմիր, սև էջեր, սափնասյակային գործեր, եղեռնը* [Red, Black Pages of History, Demon Affairs, Yeghern]. Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences of Armenia, Archives, file no. 121/2.

Simonean, Gabriel. *Յուշանարեան պոնտական Ամասիոյ* [Memory Book of Pontus Amasia]. Venice, 1966.

Svazlyan, Verjine. *Հայոց գեղասպանություն. ակնմարտի վերապրողների վկայություններ* [Armenian Genocide: Testimonies of Witness Survivors]. Yerevan: Gitut'yun, 2011.

Temirchyan, Sargis. *Չորս տարուան տառապանք, Եդրկացի (Թոքսար) օր. Թեփերիկ Չալրգեանի քսորի կեանքէն* [Four Years of Sufferings, Teperik Chalgean's (from Tokat) Exile Life]. New York: Hayk, 1920.

Terteryan, Shahan. «Արիւնի ճամբէս. Դէպի Գողգոթան» [My Bloody Way: To Golgotha]. *Hayreniq* 11 no. 298 (1950), 1 no. 323 (1953).

Vardan, Levon. *Անբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան* [Accusatory Reports of Sebastia]. *Haykazyan hayagitakan handes* (1995): 499-519.

Zarat'syan, Haykanush. *Սրվազ* [Sivas]. BNu/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, file 6, Amasia.